

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADI İNKİŞAFDA MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ELEKTRON TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI VƏ MÜHAFİZƏSİ ASPEKTLƏRİ

XXI əsrdə baş verən texnoloji dəyişikliklər özü ilə bərabər yeni xidmətlər gətirmişdir. Bu xidmətlərdən biri də elektron ticarət olmuşdur. Elektron ticarət iqtisadiyyatın demək olar ki, hər sahəsinə öz təsirini göstərir və böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Ticarət fəaliyyəti malların alınması və satılması ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Elektron ticarət istənilən məkanda ticarət fəaliyyətini reallaşdırmağa imkan verir. Boş vaxta olan ehtiyacın artdığı bugünkü gündə insanları önəmli bir yükədən xilas edir. Elektron ticarət sahəsində baş verən yeniliklərin nəticəsində bir çox ölkə bu sahəni öz gündəminə almışdır. Dünya ölkələri elektron ticarət anlayışını müxtəlif tərəfləri ilə araşdırmağa başlamışdılar. Müxtəlif üstün cəhətləri sayəsində elektron ticarətə firmalar və istehlakçılar tərəfindən üstünlük verilir. Elektron ticarət məhsul seçimlərinin və keyfiyyətinin artmasını, ödənişlərin sürətli bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Ölkəmizdə rəqəmsal ticarətin inkişaf etdirilməsi və onun müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədi ilə müxtəlif normativ hüquqi sənədlər və Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir.

“Elektron ticarət” iqtisadi kateqoriya kimi.

Hazırda dünyada global problemlərdən ən qorxulusu COVID-19 virusudur. Koronavirus pandemiyası dünya əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında və davranışında təsirli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər onların birbaşa münasibətlərində, həyat fəaliyyətində, sosial iqtisadi münasibətlərində müxtəlif məhdudiyyətlər yaratmaqla daha çox virtual münasibətlərin inkişafına təsir göstərmişdir. Onlardan biri də “elektron ticarətin” genişlənməsi olmuşdur.

Belə ki, Mərkəzi Bankın rəsmi müvafiq hesabatına görə, “2020-ci il ərzində MÖS vasitəsilə aparılan ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmi 223,4 mln. manat, sayı

isə 59,8 mln. ədəd olmuş, son 3 illə müqayisədə əməliyyatların həcmi 19% azalmış, sayı isə 50% artmışdır. Mərkəzi Bankın operatoru olduğu büdcə ödənişləri və kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada toplanılması üçün yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı üzərindən 2020-ci il ərzində həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 3.3 mlrd. manat, sayı isə 51.9 mln. ədəd təşkil etmiş, bu indikatorlar son 3 ilin göstəricilərini müvafiq olaraq 34% və 39% üstələmişdir. Kart rəqəmsal ödənişlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və innovativ həllərin tətqdim edilməsi, rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, ödəniş ekosisteminin risk əsaslı tənzimləmə və nəzarət çərçivəsinin formalaşdırılması, rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi, maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhəlinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə təşviq edilməsi əməliyyatı aparılmış, milli valyutada əməliyyatların həcmi 2752 mln. manat, xarici valyutada isə 14.6 mln. ABŞ dolları və 3.1 mln. avro təşkil etmişdir. 2018-ci il ilə müqayisədə sistemdə emal olunan əməliyyatların ümumi sayı 1.9 dəfə, həcmi isə manat üzrə 2.8 dəfə, ABŞ dolları üzrə 2.6 dəfə, avro üzrə 1.6 dəfə artmışdır. Kart infrastrukturunu üzrə son 3 il ərzində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. 01.01.2021-ci il tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən emissiya edilmiş ödəniş kartlarının ümumi sayı 9,6 mln. ədəd olmuş və bu kartların 39%-ni təmassız kartlar təşkil etmişdir. Ödəniş kartlarının ümumi sayında son 3 illə müqayisədə 44%, təmassız kartların sayında isə 5.5 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. 01.01.2021-ci il tarixinə “Azərpoçt” MMC-nin xidmət şəbəkəsi də daxil olmaqla ölkə ərazisində ümumilikdə 2779 ədəd bankomat, 57344 ədəd POS-terminal (60%-i və ya 34181 ədədi təmassız olmaqla), 1928 ədəd ödəniş terminalı mövcud olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisədə bankomatların sayı 8%, təmassız POS-terminalların sayı 57%, ödəniş terminallarının sayı isə 24% artmışdır” [2. səh. 5-6].

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir. Proqramda qeyd edildiyi kimi “Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaş, biznes subyektləri və dövlət strukturları arasında nağdsız ödəniş mühitinin xeyli genişlənməsi, nağd dövriyyənin həcmi minimuma endirilməsi və nəticədə bank sektorunun maliyyə resursları bazasının gücləndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkədə rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi bazasının gücləndirilməsi, infrastruktur imkanlarının artırılması yolu ilə həmin xidmətlərin çeşidinin, keyfiyyətinin və tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi, habelə onların istifadəsinin kütləviləşdirilməsi başlıca strateji prioritetlərdir” [1. səh. 7].

Elektron ticarət son zamanlar insanlar üçün müxtəlif yeni imkanlar yaradır. Ölkəmizdə elektron ticarətin potensialının tam reallaşdırılması üçün müəyyən problemlərin həll olunması lazımdır. Elektron ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazımi şərait həm istehlakçı, həm də istehsalçı tərəfindən sistemin problemsiz həyata keçirilməsi üçün təmin olunmalıdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yeni fəaliyyət növü kimi meydana çıxmış elektron ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı təşkilati məsələləri tədqiq etməkdir. Elektron ticarət termini ümumiyyə-

yətlə kompüter və digər elektron avadanlıqlardan istifadə edərək həyata keçirilən müqavilələri və ödənişləri nəzərdə tutur. Kart sahibləri limitləri çərçivəsində istədikləri vaxt və yerlərdə alış-veriş etmək imkanına sahibdirlər. Dünyada yayılma və istifadə sürətinə baxıldığında sistem uğurlu bir şəkildə işləməkdə, inkişaf etməkdə və dəyişilmədə açıq olaraq mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Elektron çek vasitəsilə internetdə həyata keçirilən alış-verişlərdə ödəniş etmək mümkündür. Elektron çekin istifadəsi gündəlik həyatda istifadə olunan çek ilə eynidir. İstifadəçilər elektron çekdən istifadə miqdarlarını təyin etmək sərbəstliyinə malikdirlər. İstifadəçilərin aldıkları məhsul üçün qapıda ödəniş etmələri də başqa bir ödəniş üsuludur. Qapıda ödənilən mal və ya xidmətlərin dəyəri nağd və ya kredit kartı ilə ödənilə bilər. Elektron ödəniş vasitələrindən Bitcoin və Paypal-ın istifadəsi son vaxtlarda genişlənməmişdir. Paypal sisteminə istifadəçilərin kredit kartlarının birbaşa istifadəsinə ehtiyac olmadan, sadəcə elektron poçt vasitəsilə əməliyyat aparmaq mümkündür. İstifadə olunacaq kredit kartının sistemlə eyniləşdirilməsi lazımdır. Yenə də əməliyyatlar kredit kartının virtual kredit kartına çevrilməsi yolu ilə də aparıla bilər. Dünyadakı bütün ölkələrin hədəfi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək və bu inkişafı daha da irəli apara bilməkdir. Ölkələrin iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulmuş ən vacib amili isə yeni texnologiyaların yaradılması, texnologiyaların yeniliklərin sənayeyə tətbiq edilməsi və bütün bunlarla bərabər istehsal olunan məhsul və xidmətlərin beynəlxalq bazarda yer ala bilməsidir.

İqtisadi maraqların təsərrüfat subyektlərinin ehtiyacları ilə sıx bağlı olduğu nəzərə alındıqda, onu qeyd etmək olar ki, iqtisadi maraqlar sisteminin inkişaf modelinin formalaşmasında ən vacib amillərdən biri ehtiyacların artması qanunudur. Bu da elmi texniki tərəqqiyə əsaslanır. Elektron ticarət baxımından malların və xidmətlərin dövriyyəsi proseslərinin informasiyalaşdırılması və şəbəkələşməsi bazarın subyektlərinin iqtisadi maraqlar sisteminin inkişafını təmin edir. İstehsalçı və istehlakçıların tələblərinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən artması elektron ticarət bazarının istehsalçıları davamlı olaraq inkişafa, yeniliklərdən istifadəyə məcbur edir. Bu məhsullara bütün resurslardan baxa bilmək üçün 3D fototexnikadan istifadə, saytın işləməsini, məhsulların sifariş olunma müddətini sürətləndirmək üçün unikal texnologiyadan istifadə oluna bilər.

Hazırda elektron ticarətin tətbiqi çox genişlənməmişdir. Texnologiyanın günü-gündən inkişaf etməsi elektron ticarətə də öz təsirlərini göstərir. Sürətlə inkişaf edən bu sahədəki yeniliklərə ayaq uydurmaq üçün ölkələr öz qanunvericiliklərində dəyişikliklər edirlər. İndiki dövrdə demək olar ki, əksər şirkətlər elektron ticarətlə məşğul olmağa çalışırlar. Şirkətlər internetdən istifadə etməklə müştərilərə daha yaxın olurlar. Elektron ticarət ölkə iqtisadiyyatına önəmli dərəcədə təsir göstərir. Elektron ticarət fəaliyyətinin tətbiqi ilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək, xarici ticarəti inkişaf etdirmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən və davam edən infrastruktur işləri, “Elektron ticarət haqqında” və “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu kimi hüquqi tənzimləmələr ölkənin elektron ticarət sahəsində xeyli irəliləməsində önəmli rol oynamışdır. Bununla bərabər, həm fiziki infrastruktur, həm də hüquqi cəhətdən bəzi əskik tərəflər qalmaqdadır. Lazımi hüquqi infrastrukturun yaradılması fiziki infrastrukturun yaradılmasından daha mürəkkəb görünür. Elektron ticarət və elektron imza qanunlarının bəzi maddələrində konseptual qarışıqlığın yaşanmasına yol aça biləcək ifadələr vardır. Bu qanun-

ların gözdən keçirilərək, meydana çıxıb biləcəkləri qarışıqlıqların qarşısının alınması üçün uyğun dəyişikliklərin edilməsi tövsiyə olunur. Məsələn, Elektron ticarət haqqında qanunun 1.6-cı maddəsində “kommersiya bildirişi” ifadəsi yerinə “elektron kommersiya bildirişi” ifadəsinin istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Elektron ticarət fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatların elektron ticarət bildirişləri göndərərkən vaxta diqqət edilməməsi və ya məzmunun müştərini narahat edə biləcəyi düşünülmədən göndərilməsi istehlakçı haqları cəhətdən araşdırılmalı bir məsələdir. Bu baxımdan, mövzunun araşdırılaraq bildirişlərin göndərilməsindən öncə istehlakçıdan icazə alınması kimi bir şərtin olması istehlakçıların müdafiəsi baxımından çox önəmlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası
3. Tağıyev X.R., Rüstəmov T.H. Rəqəmsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri. Bakı 2021.
4. Руденко Евгения Юрьевна, (2015), Понятие И Правовое Регулирование Электронной Торговли, Научный журнал КубГАУ, №111(07)
5. Cheok, Lawrence and others, (2013), E-Commerce Trends and Payment Challenges for Online Merchants: Beyond Payment, Moduslink Whitepaper.
<https://www.cbar.az/.gov.az>